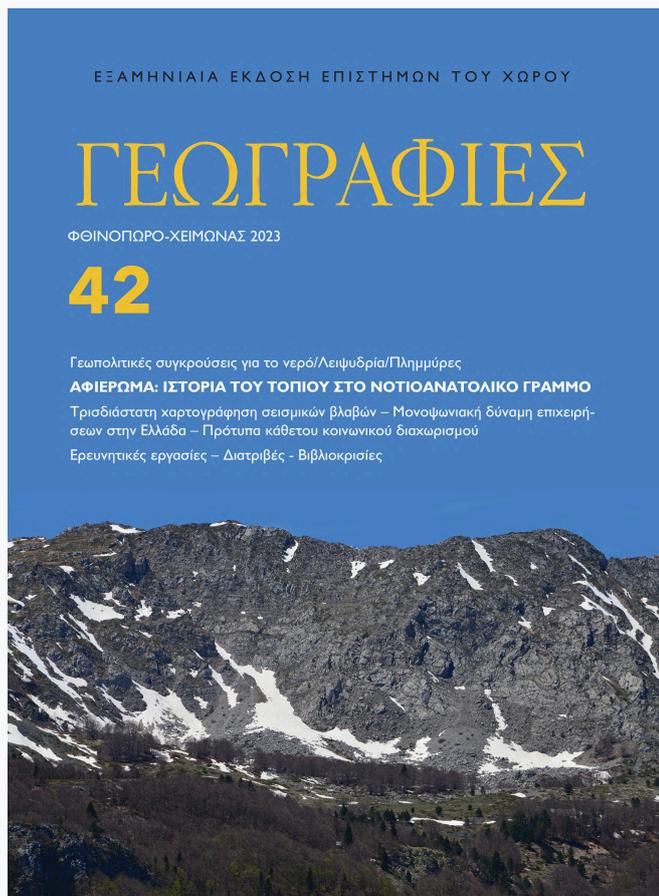

Γεωγραφίες

Αρ. 42 (2023)

Γεωγραφίες, Τεύχος 42, 2023

ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΔΥΝΑΜΙΚΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΒΑΛΟΝΤΙΚΕΣ ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ: ΤΟ ΤΟΠΙΟ ΤΡΙΩΝ ΧΩΡΙΩΝ ΣΤΟΝ ΓΡΑΜΜΟ

Γιώργος Αγγελόπουλος, Ελένη Γελάνη, Γεωργία Σαρικούδη

ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΔΥΝΑΜΙΚΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΕΣ ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ: ΤΟ ΤΟΠΙΟ ΤΡΙΩΝ ΧΩΡΙΩΝ ΣΤΟ ΓΡΑΜΜΟ

Γιώργος Αγγελόπουλος, Ελένη Γελάνη, Γεωργία Σαρικούδη¹

Περίληψη

Στόχος αυτού του άρθρου είναι να αναδείξει τη συγκρότηση του τοπίου τριών χωριών του Γράμμου, των σχέσεων που δομεί και που το δομούν, τις σημασίες και αξίες που του αποδίδονται από τους ντόπιους. Προέκυψε από εθνογραφική έρευνα σε τρία χωριά της νότιας Πίνδου, στο Νεστόριο και την Καστοριά. Οι βιοϊστορίες των κατοίκων ανέδειξαν σχέσεις και πρακτικές που παράγονται ιστορικά και ενσωματώνονται στο συλλογικό και ατομικό χρόνο συγκροτώντας το περιβάλλον ως τοπίο. Οι ορεινές αυτές κοινότητες και ο τόπος τους δεν είναι απομονωμένες οντότητες που αγωνίζονται να επιβιώσουν τιθασεύοντας το περιβάλλον. Χαρακτηρίζονται από τεχνολογικές εξελίξεις, οικονομικές, ταξικές και πολιτισμικές διαφοροποιήσεις, επηρεαζόμενες από ευρύτερες πολιτικές και κοινωνικές μεταβολές.

Historical dynamics and environmental changes: the landscape of three villages
at the Grammos mountain

Georgios Agelopoulos, Eleni Gelani, Georgia Sarikoudi

Abstract

This paper discusses the processes through which the landscape is constructed, the relationships it creates and according to which it is created, the meanings and values attributed to it by the locals. The paper is based on ethnographic research in three villages of southern Pindos, Nestorio and Kastoria. The inhabitants' histories highlight relationships and practices that are historically produced and embedded in collective and individual time, constituting the environment as a landscape. These highland communities and their place are not isolated entities struggling to survive by harnessing the environment. They are characterised by technological developments, economic, class and cultural differentiation, influenced by wider political and social changes.

Η μελέτη ενός τοπίου συνιστά και μελέτη ενός συγκεκριμένου τόπου, βιωμένου και βιωματικού, με τα μονοπάτια και τα περάσματα, τις πλατείες και τους μύλους, τα χωράφια, τα αλώνια και τα βοσκοτόπια, τα σπίτια με τους φούρνους, τις μνήμες που όλα αυτά φέρουν. Το τοπίο σημειώνεται και σημαδεύεται από ανθρώπους, και αυτό του δίνει λογική και περιεχόμενο.¹ Στόχος αυτού του άρθρου είναι να αναδείξει τη συγκρότηση του τοπίου τριών χωριών του Γράμμου, των σχέσεων που δομεί και που το δομούν, καθώς και τις σημασίες και αξίες που αποδίδονται στο τοπίο. Μέσα από τις βιοϊστορίες και τις πρακτικές των ντόπιων προκύπτει ότι οι τοπικοί πληθυσμοί συνδιαλέγονται διαρκώς με το φυσικό περιβάλλον, ταυτόχρονα και αδιάκριτα «επεμβαίνουν» και «προσαρμόζονται» σε αυτό, οργανώνουν τη ζωή τους μέσα σε αυτό, διαμορφώνουν και διαμορφώνονται από/με μια σχέση μετωνυμικής, και όχι γραμμικής, αιτιότητας με το τοπίο. Οι ορεινές αυτές αγροτικές κοινότητες και ο τόπος τους δεν είναι σταθερές, απομονωμένες και ανιστορικές οντότητες που αγωνίζονται να επιβιώσουν τιθασεύοντας το περιβάλλον, αλλά κοινωνίες που χαρακτηρίζονται από αλλαγές, τεχνολογικές εξελίξεις, οικονομικές, ταξικές και πολιτισμικές διαφοροποιήσεις, επηρεαζόμενες από ευρύτερες κοινωνικές μεταβολές. Απαντούν σε αυτές τις μεταβολές και ταυτόχρονα μεταβάλλουν τον τόπο τους, ώστε τελικά το φυσικό και το ανθρωπογενές περιβάλλον

1. Αναπληρωτής καθηγητής Κοινωνικής και Πολιτικής Ανθρωπολογίας· Υποψήφια διδάκτορας Κοινωνικής Ανθρωπολογίας· Μεταδιδάκτορας Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΑΠΘ.

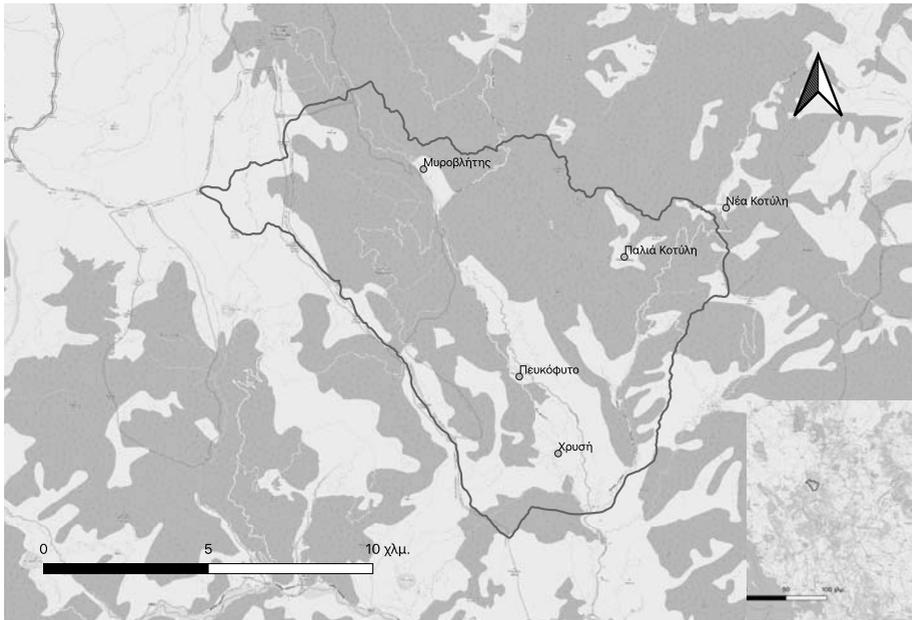
παρουσιάζονται στις βιοϊστορίες ως οι δύο όψεις του ίδιου νομίσματος.

Σε τούτη την επισήμανση εντοπίζεται και η θεωρητική συνεισφορά αυτού του άρθρου. Μια συνεισφορά που συνάδει με άλλες ανθρωπολογικές μελέτες των ορεινών βαλκανικών κοινοτήτων² και δεν περιορίζεται από τη διάκριση φύση-πολιτισμός που ταλανίζει τις φυσικές και κοινωνικές επιστήμες από το 19ο αιώνα και ειδικά την κοινωνική και πολιτισμική ανθρωπολογία, όπως επηρεάστηκε από το έργο του Boas και του Levi Strauss.³ Θυμίζουμε ότι η αναπαράσταση των αγροτικών κοινοτήτων στο θεωρητικό παράδειγμα του δομο-λειτουργισμού επέμενε στη λογική της αυτάρκειας των κλειστών κοινοτήτων και αναφερόταν σε μια γραμμική εξάρτησή τους από το φυσικό τους περιβάλλον. Η αντίληψη αυτή υποστασιοποιούσε τόσο τις κοινότητες όσο και το φυσικό περιβάλλον.⁴ Στον αντίποδα αυτής της προσέγγισης, το άρθρο μας εκκινεί από παραδοχές που οργανώθηκαν στο έργο του Ingold (2016) και του Descola (2013) αναφορικά με τη σχέση περιβάλλοντος και κοινωνίας.

Το παρόν κείμενο αποτελεί μέρος της έρευνας «Ανάπτυξη Εφαρμογής 4D περιήγησης στην ιστορία του τοπίου», η οποία μελέτησε το τοπίο όχι ως στατική εικόνα, αλλά μέσα από τη δυναμική των αλλαγών του. Πρόκειται για μια διαθεματική έρευνα για την περιβαλλοντική και κοινωνική ιστορία του τοπίου στο νότιο Γράμμο με επίκεντρο την κοιλάδα της Παλιάς Κοτύλης αλλά και τη δεύτερη, μεγαλύτερη σε έκταση κοιλάδα, που περιλαμβάνει το Πευκόφυτο, τη Χρυσή και τον ερειπωμένο σήμερα Μυροβλήτη. Στα όρια αυτών των δύο κοιλάδων βρίσκεται σήμερα η Νέα Κοτύλη. Πρόκειται για μια περιοχή στον ορεινό χώρο που χωρίζει τη Μακεδονία από την Ήπειρο και διαχρονικά βρίσκεται μακριά από αστικά κέντρα και εκτός των κεντρικών μεταφορικών δικτύων που ενώνουν τη δύση με την ανατολή στη νότια Βαλκανική. Στο χώρο αυτό έχουν συντελεστεί τον τελευταίο αιώνα έντονες κοινωνικές και περιβαλλοντικές μεταβολές. Δεν διακρίνουμε τις πρώτες από τις δεύτερες διότι, ακολουθώντας τη λογική περί χρονικότητας του τοπίου του Ingold (2016), θεωρούμε αναπόσπαστο στοιχείο του κοινωνικού πλαισίου τις περιβαλλοντικές μεταβολές, καθώς επίσης αναγνωρίζουμε το περιβαλλοντικό αποτύπωμα που παράγουν αυτές οι μεταβολές.

Η έρευνά μας υλοποιήθηκε με τη χρήση ποιοτικών μεθόδων: επιτόπια εθνογραφική έρευνα, ανοιχτές ποιοτικές συνεντεύξεις βάθους, επιλεγμένα ιστορικά ζωής. Η επιτόπια εθνογραφική έρευνα πραγματοποιήθηκε από την ομάδα μας τον Οκτώβριο του 2018, τον Ιούλιο, Αύ-

γουστο, Σεπτέμβριο του 2019 και τον Ιανουάριο του 2020. Παράλληλα, σε άλλες περιόδους, έγιναν επισκέψεις και σε οικογένειες που κατάγονται από τα τρία χωριά αλλά μένουν μόνιμα στην Καστοριά και στο Μανιάκοι (προάστιο της Καστοριάς). Τον Ιούλιο του 2019 περιηγηθήκαμε από ντόπιο οδηγό και στους γύρω ορεινούς όγκους όπου είδαμε εγκαταλειμμένους οικισμούς, βοσκοτόπια, στάνες, πηγές, και σημεία υλοτόμησης. Η επιλογή των συνομιλητών ακολούθησε την τεχνική της «χιονοστιβάδας». Πραγματοποιήθηκαν συνολικά 31 συνεντεύξεις. Επιλέχθηκαν 17 βασικοί συνομιλητές με τους οποίους έγιναν συνεντεύξεις βάθους στα σπίτια τους. Στην πλειοψηφία των περιπτώσεων, παρόντες στις συνεντεύξεις ήταν και άλλα μέλη της οικογένειάς τους, φίλοι ή/και γείτονες. Επισημαίνουμε ότι οι συνομιλητές μάς έδειξαν και μας επέτρεψαν να αντιγράψουμε δικές τους φωτογραφίες και βίντεο. Οι συνεντεύξεις έγιναν βάσει ενός οδηγού που είχε συνταχθεί έχοντας κατά νου τις προτεραιότητες του ερευνητικού προγράμματος. Η έμφαση στον περιβαλλοντικό παράγοντα, που προέκυπτε από την ευρύτερη ερευνητική προσπάθεια, μας οδήγησε στην προτεραιοποίηση διερεύνησης ζητημάτων που αφορούσαν την κατασκευή των κτιρίων και του οικισμού, τις καλλιέργειες, την κτηνοτροφία, τη σχέση με το δάσος, την τροφή, την οργάνωση της εργασίας και της καθημερινότητας, καθώς και τις μορφές ιδιοκτησίας. Όπως, όμως, συμβαίνει στο πλαίσιο μιας εθνογραφικής έρευνας, οι συνομιλητές μας οδήγησαν τις συζητήσεις μας σε αυτά που οι ίδιοι θεωρούσαν πιο σημαντικά. Εκτός όμως από τις συνεντεύξεις, κρίσιμη υπήρξε η συνεισφορά όλων των καθημερινών συζητήσεων που είχαμε – συμμετείχαμε στο πανηγύρι του Προφήτη Ηλία του 2019 στη Νέα Κοτύλη και σε ομάδες της περιοχής στα κοινωνικά δίκτυα. Δεν έχουμε καμία αμφιβολία ότι το υλικό που συγκεντρώσαμε συνιστά μια επεξεργασμένη, από τη συλλογική και ατομική μνήμη των συνομιλητών, παρουσίαση της ζωής τους. Μια παρουσίαση που απαντά τόσο στο «τι υπήρχε τότε» όσο και στις ανάγκες του παρόντος και του μέλλοντος ως προς αυτό που «τότε υπήρχε». Ως τέτοιο το επεξεργαστήκαμε και το αξιοποιήσαμε. Σημαντική υπήρξε η συνεργασία με άλλες ομάδες του προγράμματος που μας παρείχαν ποσοτικά δεδομένα σχετικά με την εξέλιξη των καλλιεργειών και της κτηνοτροφίας. Τέλος, πραγματοποιήσαμε εκτενή αρχαιολογική έρευνα στα Γ.Α.Κ. Θεσσαλονίκης, στα Γ.Α.Κ. στην Αθήνα και στο αρχείο της Διεύθυνσης Ιστορίας Στρατού στην Αθήνα. Φωτογραφικό υλικό αντήξαμε, εκτός από τα προσωπικά αρχεία και αντικείμενα των συνομιλητών, και από τους Πολιτιστικούς Συλλόγους της Χρυσής και του Πευκόφυτου.

Εικόνα 1. Χάρτης της περιοχής. Η κόκκινη περίμετρος ορίζει τις δύο κοιλάδες.

ρα, πρέπει να ήταν, την Αιτωλο-ακαρνανία. Τους λέγαν Γραικούς. Εμάς από απέναντι μας έλεγαν Αρβανίτες» (μαρτυρία Γιώργου Ευαγγέλου, 71 ετών). «Άλλοι ήρθαν απ' την Αλβανία, άλλοι ήρθαν απ' εδώ, από τη ζώνη πέρα, απ' τα Χάσια...» (μαρτυρία Γρηγόρη Ευαγγέλου, 89 ετών). Αυτό στο οποίο συμφωνούν η συλλογική μνήμη και οι γραπτές πηγές είναι ότι οι πληθυσμοί και των τριών χωριών (Κοτύλη, Πευκόφυτο, Χρυσή) έχουν κάποια στιγμή μετακινηθεί

Από το 19ο στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα: βιοϊστορίες μιας προνεωτερικής συνθήκης

Οι αναφορές σε οικισμούς της ευρύτερης κοιλάδας στη διάρκεια της Βυζαντινής και Οθωμανικής περιόδου είναι περιορισμένες και περιγράφουν μικρά χωριά, καθώς και σταθμούς εξυπηρέτησης (χάνια, μοναστήρια) όσων διέσχισαν τον Γράμμο. Επί σειρά αιώνων οι πλησιέστεροι μεγάλοι οικισμοί της περιοχής είναι το Νεστόριο (ΝΑ), η Κόνιτσα (Δ) και η Καστοριά (ΝΑ). Η προφορική συλλογική μνήμη παρουσιάζει δεδομένα που ανατρέχουν μέχρι τις αρχές του 19ου αιώνα. Οι πρώτες πληροφορίες για την ύπαρξη των τριών συγκεκριμένων οικισμών της μελέτης μας εντοπίζονται σε έργα περιηγητών στα τέλη του 19ου αιώνα.⁵ Την ίδια περίοδο τοποθετούν και οι προφορικές μαρτυρίες των κατοίκων των χωριών αυτών τη δημιουργία τους. Σύμφωνα με τις αφηγήσεις των συνομιλητών μας η Κοτύλη δημιουργείται σταδιακά μεταξύ 1820 και 1870 πάνω σε προϋπάρχοντα ακατοίκητα χαλάσματα. Οι πληθυσμιακές αυτές μετακινήσεις αποτελούν μέρος της δυναμικής που αναπτύχθηκε στον ορεινό χώρο της Πίνδου στις αρχές του 19ου αιώνα.⁶ Οι μαρτυρίες συμφωνούν ότι από τη μια μεριά του ποταμού είχαν εγκατασταθεί κάποιες ελληνόφωνες οικογένειες από τη νότια Αιτωλοακαρνανία, οι «Γραικοί». Από την απέναντι πλευρά είχαν εγκατασταθεί αλβανόφωνες οικογένειες από τις βορειότερες περιοχές της Ηπείρου. Η μετοίκισή τους χρονικά έγινε μετά την καταστροφή του Σουλίου και στις προφορικές μαρτυρίες αναφέρονται ως «Αρβανίτες»: «Το χωριό ιδρύθηκε με 4-5 οικογένειες. Οι δυο από πέ-

από διάφορα μέρη δυτικότερα της οροσειράς της βόρειας Πίνδου.

Η μικρή αύξηση του πληθυσμού στις αρχές του 20ού αιώνα σε συνδυασμό με τις ευρύτερες κοινωνικοπολιτικές συνθήκες οδηγούν σε υπερπόντια μετανάστευση στην Αμερική και στον Καναδά. Οι μετανάστες προσφέρουν στα χωριά τους όχι μόνο λόγω των εμβασμάτων που στέλνουν στις οικογένειες, αλλά και μέσω δωρεών για την κατασκευή υποδομών.

Δεν υπάρχουν μαρτυρίες αλλά ούτε και γραπτές πηγές ή μελέτες⁷ που να αναφέρουν εγκατάσταση προσφύγων στην περιοχή μετά το 1922. Λίγες οικογένειες γηγενών μουσουλμάνων από το γειτονικό χωριό Μυροβλήτη μετόικησαν προς Αλβανία. Οι προφορικές μαρτυρίες που συγκεντρώσαμε συντείνουν στο ότι αρκετές αλβανόφωνες μουσουλμανικές οικογένειες του Μυροβλήτη πέτυχαν την εξαίρεσή τους από την ανταλλαγή του 1922 χαρακτηριζόμενες ως Τσάμηδες. Την ίδια περίοδο, τα χωριά της περιοχής μετονομάστηκαν και πήραν τις σημερινές ονομασίες⁸ ενώ σημειώθηκαν και διοικητικές μεταβολές. Η Κοτύλη στην απογραφή του 1928 είχε αστυνομικό σταθμό, κοινοτικό γραφείο και δημοτικό σχολείο.⁹ Πευκόφυτο και Χρυσή (η οποία επίσης είχε ταχυδρομείο και δημοτικό σχολείο στην απογραφή του 1928) αποτέλεσαν την *κοινότητα Χρυσής*. Παράλληλα, το 1927 η υποδιοίκηση Καστοριάς στην οποία ανήκαν, μετατράπηκε σε επαρχία Καστοριάς.¹⁰

Η παραγωγική δομή, τα εμπορικά δίκτυα και οι υποδομές στην περιοχή δεν παρουσιάζουν μεγάλες διαφοροποιήσεις από τα τέλη του 19ου και μέχρι τον Β΄ Πα-

γκόσμιο Πόλεμο. Οι τοπικές κοινότητες συγκροτούνται στη λογική μιας σχετικής ενδογαμίας και γαμήλιων ανταλλαγών με γειτονικά χωριά. Ο Παπαρίζος αναφέρει ότι στα πανηγύρια του ενός χωριού πήγαιναν οι χωρικοί των άλλων.¹¹ Επίσης, τα χωριά αυτά είχαν τα ίδια έθιμα και τις ίδιες τοπικές γιορτές. Παρούσα ήταν και η εξάρτηση από πελατειακά δίκτυα από το Νεστόριο και την Καστοριά. Τα αποτελέσματα των εκλογών που πραγματοποιούνται σε όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου δείχνουν τη σταθερότητα των δομών εξουσίας που είχαν εγκατασταθεί από τους Πατριαρχικούς στην περιοχή και «μεταβιβάστηκαν» στη συντηρητική παράταξη.

Ο τόπος των ανθρώπων περιλάμβανε το δομημένο περιβάλλον των οικισμών, τις εκτός αυτού εγκαταστάσεις (νερόμυλους, αλώνια, μονοπάτια και δρόμους, μελίσσια, εξωκλήσια, στρουγγες, οπωρώνες, κοντινούς κήπους), τα χωράφια, το δάσος και ιδιαίτερα σημεία με συμβολική διάσταση («η γούρνα που πνίγηκε η...», το «ψηλό δέντρο» κ.λπ.). Η ανθρώπινη παρουσία οργανώνεται και πλαισιώνεται διαφορετικά σε αυτές τις ζώνες. Επισημαίνουμε ότι το δάσος δεν νοούνταν ως ένα αδιαμόρφωτο άγριο τοπίο αλλά περιείχε σημεία συνύπαρξης του ανθρώπου, της γλωρίδας και της πανίδας (πλαγιές που υλοτομούνταν, μέρη για κυνήγι, μέρη που πρέπει κανείς να αποφεύγει, λιβάδια βόσκησης, ανίερα που συλλέγονταν μανιτάρια, δέντρα που έδιναν καρπούς κ.λπ.).

Το 1928 υπήρξε αναδασμός και μοίρασμα χωραφιών. Οι βασικές καλλιέργειες περιλάμβαναν τοπικές ποικιλίες. Τα χωράφια που αντιστοιχούσαν σε κάθε οικογένεια ήταν λίγα (15-20 στρέμματα) και άγονα, λόγω του ψυχρού περιβάλλοντος, της έλλειψης νερού και λιπάσματος, όπως και της υποβάθμισης του εδάφους. Κατά τη φωτοερμηνεία της αεροφωτογραφίας του 1945, καταγράφηκαν συνολικά 563 ha καλλιεργειών. Αν υποθέσουμε ότι ένα σημαντικό ποσοστό από αυτές ήταν ήδη εγκαταλελειμμένες ή σε αγρανάπαυση, τότε η έκταση αυτή συνάδει με την παραπάνω εκτίμηση. Η ταξική διάρθρωση του χωριού εμφανίζει ελάχιστες οικογένειες με μεγάλες ιδιοκτησίες. Η περιορισμένη συνολικά καλλιεργήσιμη έκταση δεν επαρκούσε για να διαφοροποιηθεί αισθητά το κοινωνικοοικονομικό υπόβαθρο. Οι όποιες ταξικές διαφοροποιήσεις φαίνεται ότι προέκυπταν από το συνδυασμό πολλών παραγόντων (έσοδα από την κτηνοτροφία, την υλοτομία, μεταναστευτικά εμβάσματα).

Η καλλιέργεια γίνεται χρησιμοποιώντας την εργατική δύναμη της διευρυμένης πατροτοπικής οικογένειας που αποτελεί το νοικοκυριό (πυρηνική οικογένεια και γονείς του γαμπρού). Η μέση οικογένεια μπορούσε να καλύψει εργασιακά την καλλιέργεια 7 έως 15 στρεμμά-

Εικόνα 2. Οικογένεια της Κοτύλης στη δεκαετία του 1930. Ο πατέρας είναι μετανάστης. Ο παππούς έχει τα δάκτυλά του κομμένα λόγω συμπλοκής με αρκούδα.

των. Στις περιόδους έντασης εργασίας μέλη από το ίδιο σόι συνεισέφεραν στις ανάγκες επιπλέον εργατικής δύναμης. Εξαιτίας κυρίως της τοποθεσίας των χωραφιών, συχνά στα χωράφια έμπαιναν άγρια ζώα αναζητώντας τροφή, γι' αυτό οι άνθρωποι τοποθετούσαν σκιάχτρα ή άλλα αποτροπαϊκά μέτρα. Η Αλεξάνδρα Γκουντή και η Πανάγιω Ευθυμίου από την παλιά Κοτύλη θυμούνται: «Οι αρκούδες πήγαιναν στα καλαμπούκια, αλλά πολλοί άναβαν τα φανάρια στα χωράφια... κι έβαζαν και κανένα σκυλί να γαβγίξ'. Μερικές φορές πήγαιναν και άνθρωποι να φυλάνε».

Η κτηνοτροφία προσέφερε εκτός από κρέας και προϊόντα ζωικής προέλευσης που προορίζονταν βασικά για ιδιοκατανάλωση και σπανίως για πώληση. Κάθε οικογένεια είχε ζώα, ο αριθμός όμως κυμαινόταν ανάλογα με την οικονομική κατάσταση και το ανθρώπινο δυναμικό. Εκτός από ένα ή δύο «ζευγάρια βόδια», σε κάθε σπίτι υπήρχαν κατά μέσο όρο από 100 μέχρι και 300 αιγοπρόβατα, τις δεκαετίες 1930-1940. Αν εκτιμήσουμε τα ενεργά νοικοκυριά της εποχής σε περίπου 150, ο συνολικός αριθμός που προκύπτει συνάδει με τις εκτιμήσεις που συλλέξαμε από τις παλιές Διαχειριστικές Μελέτες της περιοχής για την παρουσία πάνω από 20.000 αιγοπροβάτων στην περιοχή, ως τη δεκαετία του 1940. Με τόσο μεγάλο πληθυσμό ζώων, φαίνεται ότι η βόσκηση ήταν ο καθοριστικός παράγοντας διαμόρφωσης της βλάστησης και γενικά του περιβάλλοντος της περιοχής. Πέρα από τις εκτενείς λιβαδικές εκτάσεις (περίπου 17,5% της περιοχής το 1945), σημαντικό ρόλο στη διατροφή των ζώων αυτών έπαιζε και η δασική βλάστηση, μέσω της πρακτικής της κλαδονομής, της συλλογής δηλαδή κλαδιών, κυρίως δρυός, για τη διατροφή

των σταβλισμένων ζώων κατά τη διάρκεια του χειμώνα. Ως αποτέλεσμα, τα δρυοδάση της περιοχής έμεναν κατά κανόνα αραιά και με μικρά δέντρα. Η τοπική κτηνοτροφία συμπεριελάμβανε, μέχρι το 1946, και τσελιγκάτα από νομάδες Σαρακατσάνους και ημινομάδες Βλάχους που νοίκιαζαν ορεινές εκτάσεις στις Αρρένες και στην περιοχή του σημερινού Πάρκου Εθνικής Συμφιλίωσης. Εκτός από τις επαφές με τους κτηνοτρόφους της περιοχής, αναπτύσσονταν ανάμεσα στους «ξένους» και τους «ντόπιους» και εμπορικές σχέσεις. «Όταν έρχονταν οι Βλάχοι με τα ζώα, γεμίζαμε τα κοφίνια κορόμηλα και πήγαμε τα πουλήσαμε. Τότε υπήρχε η παλάντζα, με οκά. Μια οκά κορόμηλα, μια τλούπα μαλλί» λέει ο Ν.Α.

Συμπληρωματικά ως προς τις παραπάνω δραστηριότητες, κάποιοι κάτοικοι ασχολούνταν με τη μελισσοκομία. Επιπλέον, στα Μαστοροχώρια (στα οποία οριακά εντάσσονται η Κοτύλη και η Χρυσή) υπήρχαν και αρκετοί μάστορες, όπως «κτίστες, καρβουνιάρηδες, ραφτάδες, χρυσοί, πραγματευτάδες, αγωγιάτες, φουρνιάρηδες, μπαξεβάνηδες (κηπουροί), ζωγράφοι»¹² που οργανώνονταν σε μπουλούκια και ταξίδευαν για αναζήτηση εργασίας.

Το δάσος αποτελούσε πηγή εσόδων, αλλά και κινδύνων. Οι κίνδυνοι αφορούσαν τις επιθέσεις άγριων ζώων στα οικίσια ζώα, στις καλλιέργειες, στα κοπάδια και στους ανθρώπους. Τα βασικά άγρια ζώα που αναφέρονται είναι οι αρκούδες, οι λύκοι, οι αλεπούδες, οι πέρδικες, τα αγριογούρουνα, οι λαγοί, τα ζαρκάδια, τα ελάφια και τα κουνάβια. Όλοι/ες οι συνομιλητές/ήτριες μας αναφέρουν ότι υπήρχε συμβίωση άγριων ζώων και ανθρώπων, αλλά και περιστασιακές επιθέσεις άγριων ζώων, καθώς και τεχνικές προστασίας από τις επιθέσεις. Ως πηγή εσόδου το δάσος προσέφερε κυνήγι και δυνατότητες υλοτόμησης. Οι γούνες, τα γαλακτοκομικά προϊόντα και τα προϊόντα υλοτομίας ήταν τα βασικά αγαθά που εμπορεύονταν οι κάτοικοι στο Νεστόριο. Το κυνήγι προσέφερε τροφή και γούνες.

Η υλοτόμηση γινόταν οικογενειακά για τις καθημερινές ανάγκες. Περιορισμένη ήταν η συστηματική/ομαδική υλοτόμηση που πωλούνταν σε εμπόρους. Η υλοτομία, λόγω του περιορισμένου οδικού δικτύου, ασκούνταν κυρίως στις πλέον προσβάσιμες θέσεις κοντά στους οικισμούς, όπου έπαιρνε κατά τόπους και τη μορφή της αποψίλωσης. Ψηλότερα, στις πλαγιές των Αρρένων, ως και τη δεκαετία του 1940, το δημόσιο δάσος διαχειριζόταν ως ιδιοκτησία («διακατεχόμενο») διάφορες τοπικές οικογένειες «Τουρκαλβανών» (προφανώς Τσάμηδων από τον Μυροβλήτη), οι οποίες το μίσθωναν σε Έλληνες εμπόρους.

Οι κάτοικοι του Πευκόφυτου και της Χρυσής αγό-

ραζαν από το παζάρι του Επταχωρίου, που «μπορεί να μην είχε τον πλούτο του Νεστορίου αλλά ήταν πιο κοντά», ενώ οι κάτοικοι της Κοτύλης προμηθεύονταν τα απαραίτητα από το Νεστόριο: «ξεκινούσες με τα πόδια και με το ζώο, στο μονοπάτι, 4-5 ώρες δρόμος». Τις ανάγκες κάλυπταν και πραγματευτάδες που έρχονταν στα χωριά. «Τότε για να αγοράσεις, δύσκολο... Όποιος είχε πρόβατα είχε και σακάκια» (μαρτυρία Αλεξάνδρας Γκουντή, 82 ετών).

Οι δοσοληψίες αυτές και οι εμπορικές ή κοινωνικές επαφές με τα γύρω χωριά γίνονταν μέχρι και τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο μέσω ενός δικτύου από «μονοπάτια, στενούς δρόμους, σοκάκια». Η κατασκευή του δρόμου οδηγεί στο να ατονήσουν σταδιακά τα μονοπάτια που περνώντας ΒΑ της Κοτύλης έφταναν «κοφτά» στο Νεστόριο. Χαρακτηριστικότερο αυτών είναι το μονοπάτι «του Χάρου». Ο δρόμος επεκτείνει και τις εμπορικές ανταλλαγές. Τα μικρότερα μονοπάτια ήταν άγρια και επικίνδυνα: ο Νίκος Αντωνίου (85 ετών) από το Πευκόφυτο, το οποίο είχε συχνές κατολισθήσεις, αφηγείται: «Όχι, οι δρόμοι δεν ήταν καθόλου καλοί, ήταν επικίνδυνοι. Και μουλάρια χάσαμε και ανθρώπους. Πέρα δώθε, κάθε χρόνο το φτιάχναμε με τα φτυάρια. Τρόμαζε να περάσει το μουλάρι. [...] Είχαμε τλαιπωρία». Τα μονοπάτια αυτά πλέον έχουν σχεδόν καλυφθεί από τη χλωρίδα, στη μνήμη όμως των ανθρώπων υπάρχουν ακόμη τα ονόματα. Τα μονοπάτια αυτά ατόνησαν σταδιακά, ειδικά όταν κατασκευάστηκαν ασφαλτοστρωμένοι δρόμοι.

Η αύξηση του πληθυσμού έφτασε στο απόγειό της λίγο πριν το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Η προφορική μνήμη αναφέρει περίπου 70-80 σπίτια στην Κοτύλη και τη Χρυσή (με 6-10 άτομα στο κάθε σπίτι) και 50 σπίτια στο Πευκόφυτο στις δεκαετίες του 1930-1940.¹³

Στα μέσα του 20ού αιώνα: πρακτικές στις απαρχές της νεωτερικότητας

Η ευημερία της περιοχής ανατράπηκε τη δεκαετία του 1940. Αυτό άρδην μεταβάλλει και το τοπίο. Η περιοχή μελέτης δεν αποτέλεσε πεδίο μάχης το 1940-1941. Η εικόνα όμως αλλάζει μετά το 1943, όταν η περιοχή γίνεται βασικό σημείο συγκέντρωσης ανταρτικών ομάδων και κύριο θέατρο του Εμφυλίου Πολέμου. Αναντίρρητα, οι οικισμοί της περιοχής επηρεάστηκαν ποικιλοτρόπως από τις συνέπειες του Εμφυλίου.¹⁴ Θυμίζουμε ότι ένα από τα γεγονότα που «εγκαινιάζουν» τον Εμφύλιο είναι η εκτέλεση του αποσπάσματος Χωροφυλακής της Κοτύλης.¹⁵ Η κυριαρχία των ένοπλων ομάδων του ΕΛΑΣ

στην περιοχή προκαλεί αντίποινα. Σε υπόμνημα του ΔΣΕ αναφέρεται ότι μετά τη Συμφωνία της Βάρκιζας και συγκεκριμένα την περίοδο 23-30/11/1946 σκοτώθηκε στην Κοτύλη από χωροφύλακες ο Θ. Γκούτης, βασανίστηκαν απάνθρωπα οι Γ. Ηλίας, Γ. Στεργίου, Π. Αντωνίου, Α. Κοσμάς, και Ν. Νικολάου και φυλακίστηκε ο Χ. Στεργίου. «Πλιατσικολογήθηκαν» αριστερών φρονημάτων κάτοικοι και συγκεκριμένα ο ιερέας Ι. Παπαδόπουλος, ο Ν. Νικολάου, ο Θ. Στεργίου («του πάρθηκαν 15 γιδοπρόβατα»), ο Γ. Στεργίου («500 οκάδες στάρι»), ο Ε. Θεοδώρου («20 οκάδες βούτυρο») ενώ όλο το χωριό αναγκάστηκε να αποδώσει «3.000 οκάδες ψωμί». ¹⁶ Η σχετική με τα γεγονότα του Εμφυλίου Πολέμου βιβλιογραφία για την περιοχή είναι πλούσια αλλά εστιάζει κυρίως στα πολεμικά γεγονότα. ¹⁷ Για τους σκοπούς της παρούσας μελέτης, αυτό που μας ενδιαφέρει δεν είναι οι πολεμικές επιχειρήσεις, αλλά οι συνέπειές τους στις κοινωνίες και στο περιβάλλον.

Η βασικότερη από αυτές ήταν ότι οι κάτοικοι αναγκάστηκαν να εκκενώσουν τα χωριά τους τον Μάιο του 1947, οπότε και μεταφέρθηκαν στην Καστοριά, στο Νεστόριο και σε άλλα κοντινά χωριά (όπως η Κολοκυνθού, η Μεσοποταμία και το Μανιάκοι). ¹⁸ Η περιοχή υπήρξε ένα από τα πιο δυναμικά πεδία αντιπαράθεσης του Εθνικού Στρατού και του Δημοκρατικού Στρατού. Σύμφωνα με τις μαρτυρίες, ο Εθνικός Στρατός ζήτησε από τους κατοίκους των χωριών να φύγουν. Η όλη διαδικασία ήταν μέρος της επιχείρησης Terminus που υλοποιήθηκε ώστε να στερηθεί ο Δημοκρατικός Στρατός υλικούς και ανθρώπινους πόρους. ¹⁹ Ο παπάς της Χρυσής θυμάται ότι «μας πήγανε εκεί, στο μύλο τον εκκλησιαστικό που λέγαμε, και από εκεί μας πάνε στην Κοτύλη. Τότες ήταν οι γριές μας σαν τη μάνα μου και λίγο μεγαλύτερες που όταν είδαν τα αυτοκίνητα τα τζιπ τα στρατιωτικά πήραν άχυρο να πάνε να τα ταΐσουν. Νόμιζαν ότι τρώνε άχυρα».

Η (παλιά) Κοτύλη βομβαρδίστηκε από βολές του πυροβολικού του Δημοκρατικού Στρατού και βόμβες της αεροπορίας του Εθνικού Στρατού. Ο Κοτυλιώτης Γιάννης Θωμάς θυμάται για το χωριό του πριν το εγκαταλείψουν: «το '47 ήρθαν τα αεροπλάνα και βομβάρδιζαν στο χωριό μέσα. Ανταρτοκρατούμενη η Κοτύλη. Εκεί δεν περνούσε τίποτα. Όλη η Κοτύλη φραγμένη, αντάρτες και λοιπά [...]. Κάποιος Καπετάνιος Γιαννούλης εκεί είχε την έδρα του». ²⁰ Από αυτούς τους βομβαρδισμούς και την ένοπλη σύρραξη επηρεάστηκε η καθημερινότητα. Για πολλά χρόνια οι άνθρωποι σκάβοντας τη γη έβρισκαν νάρκες, από τις οποίες κάποιοι ακρωτηριάστηκαν ή έχασαν τη ζωή τους. Επιπλέον, όταν έφυγαν οι άνθρωποι, άφησαν εκτός από τα σπίτια τους και

τη γη ακαλλιέργητη και άνυδρη. Οι θάμνοι και τα ορμάνια κάλυψαν τα μονοπάτια, τα χωράφια γέμισαν αγριόχορτα και τα ζώα του δάσους καθάρισαν τις εναπομείναντες καλλιέργειες.

Στις αρχές του 1950 οι κάτοικοι της Χρυσής και του Πευκόφυτου επέστρεψαν στα χωριά τους. Ωστόσο, στην περίπτωση της Κοτύλης τα πράγματα κύλησαν διαφορετικά: ορισμένοι κάτοικοι επέστρεψαν το 1950-1951 και βρήκαν τα σπίτια τους με φθορές από την τριετή εγκατάλειψη. Ύστερα από δημοψήφισμα μεταξύ των κατοίκων και κατόπιν ενθάρρυνσης και φορέων της περιοχής, οι κάτοικοι του χωριού αποφάσισαν να μην επιστρέψουν στην Κοτύλη αλλά να ιδρύσουν νέο οικισμό στην περιοχή της σημερινής Νέας Κοτύλης. Ο 89χρονος Γρηγόρης Ευαγγέλου, που τότε ήταν 17 ετών έχει ζωντανές τις μνήμες: «Οι μισοί δεν ήθελαν. Γιατί είχαν το συμφέρον τους εδώ, ξέρω γω. Δεν ήθελαν! Έλεγαν να κάτσουμε εδώ να ριζώξουμε, να κάνουμε σπίτι». «Μαζεύτηκε μια επιτροπή από τους Κοτυλιώτες και είπαν τι κάνουμε τώρα; Απ' την Καστοριά μας διώχνανε, κάποτε πρέπει να πάμε στους τόπους μας, πώς θα γίνει; Άλλος έλεγε να πάμε στις Πρέσπες που ήταν αρκετά χωριά εγκαταλειμμένα, οι περισσότεροι έλεγαν όχι να πάμε στον τόπο μας, αλλά όχι στην παλιά Κοτύλη θα κάνουμε καινούριο χωριό. Πού θα το κάνουμε; Στην τοποθεσία αυτή, που λέγονταν Γκουρούσια» μας λέει ο Γιάννης Θωμάς και συμπληρώνει ο ξάδερφός του, Γιώργος Ευαγγέλου: «Αυτοί που θέλαν να γυρίσουν [στην παλιά Κοτύλη], γύρισαν, ύστερα πήγαν και τα πρόβατά τους. Εμείς για παράδειγμα θέλαμε κάτω [ενν. στην παλιά Κοτύλη] γιατί είχαμε εκεί τις καλύβες κι αυτά. Αλλά οι κάτοικοι οι περισσότεροι ήθελαν επάνω [ενν. στη Νέα Κοτύλη]... Περίπου 30 οικογένειες μας βόλευε κάτω κι είχαμε τα ζώα εκεί. Μέναμε εκεί δηλαδή, αλλά το '55 φύγαμε όλοι...».

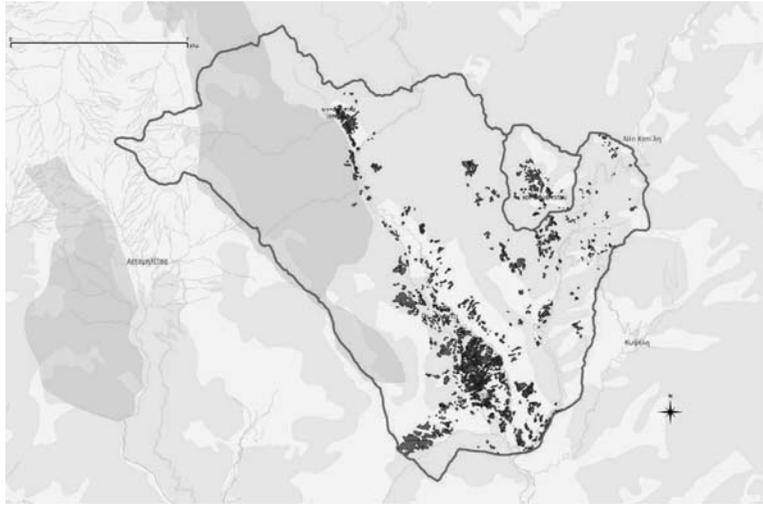
Η ενθάρρυνση αυτή είναι λογική δεδομένου του κλίματος της εποχής που φοβόταν αναζωπύρωση της ένοπλης δράσης του ΔΣΕ και υπολόγιζε τις δυνατότητες τροφοδοσίας που οι ορεινοί οικισμοί είχαν προσφέρει στον ΕΛΑΣ και αργότερα στο ΔΣΕ. ²¹ Επιπλέον, το νέο χωριό βρισκόταν κοντά στα χωράφια που καλλιεργούσαν και σε πηγές με νερό, αλλά κυρίως πιο κοντά στον κεντρικό δρόμο για το Νεστόριο και την Καστοριά. Σε αυτήν την απόφαση συνέβαλε και η χορήγηση από το κράτος ενός χρηματικού ποσού (700 δραχμών) καθώς και ζώων (5-7 γίδες, 2 μουλάρια και 2 αγελάδες) για να ξεκινήσουν τη ζωή τους στο νέο χωριό. Όσοι ασχολούνταν συστηματικά με την κτηνοτροφία επέλεξαν να χρησιμοποιούν τα σπίτια της παλιάς Κοτύλης για τις κτηνοτροφικές τους δραστηριότητες. Σταδιακά, η Κο-

τύλη εγκαταλείφθηκε και η πλειοψηφία των κατοίκων εγκαθίσταται στη Νέα Κοτύλη.

Η επιστροφή στο Πευκόφυτο και τη Χρυσή δεν έγινε απρόσκοπτα. Οι καταστροφές που επέφεραν οι εμπρηστικές βόμβες σε όλη την περιοχή του Γράμμου καθώς και η ύπαρξη αχαρτογράφητων ναρκοπεδίων περιόρισαν τις δυνατότητες πρόσβασης σε ορισμένες περιοχές (ορεινά μαντριά, μονοπάτια κ.λπ.).¹⁶ Ο Γιάννης Θωμάς χαρακτήρισε «ολέθριο σφάλμα» την επιστροφή στο χωριό χωρίς τον έλεγχο και καθαρισμό της περιοχής από τις νάρκες. «Εδώ ο τόπος αυτός έχει όλα τα ίχνη του Εμφυλίου...» Όπως μας εξήγησε, ο πατέρας του και πολλοί άλλοι συγχωριανοί του, ανάμεσά τους και μερικά κορίτσια σκοτώθηκαν από νάρκες. Αλλά και ο ίδιος έχασε το χέρι του ύστερα από έκρηξη νάρκης.²² Οι συνολικές συνέπειες του Εμφυλίου, της αναγκαστικής μετεγκατάστασης, της μειωμένης βοήθειας για την επιστροφή, των πολιτικών διώξεων της δεκαετίας του 1950 υπήρξαν καθοριστικές για τις τοπικές κοινότητες: δεν ανασυγκροτήθηκαν παραγωγικά, περιορίστηκαν τα κοινωνικά τους δίκτυα, σημειώθηκε μια συνεχής μείωση του πληθυσμού, υπήρξε εγκατάλειψη χωραφιών και βοσκοτόπων, δάσωση μονοπατιών, χωραφιών και οπωρώνων, ενώ αυξήθηκε η αλλοίωση του εδάφους (καθιζήσεις και κατολισθήσεις) η οποία εντάθηκε τις επόμενες δεκαετίες.

Όπως αποδείχθηκε και μέσω της φωτοερμηνείας των ιστορικών αεροφωτογραφιών, οι καλλιέργειες, ενώ το 1945 κάλυπταν το 5%, ως το 2015 σχεδόν εξαφανίστηκαν, ενώ τα λιβάδια μειώθηκαν από 17,3% σε 12%. Οι δασικές εκτάσεις αυξήθηκαν κατά 22% ή 1.374 ha. Στο ίδιο διάστημα, λόγω κυρίως της μείωσης της βόσκησης, ο βαθμός κάλυψης από δέντρα ανέβηκε σημαντικά, τόσο στις ανοιχτές, όσο και στις δασικές εκτάσεις, οδηγώντας μας στην εκτίμηση ότι η συνολική δενδροκάλυψη αυξήθηκε κατά 95%, δηλαδή σχεδόν διπλασιάστηκε.

Με την προσπάθεια επανάκαμψης των χωριών²³ η γεωργία άρχισε όχι μόνο να καλύπτει τις ανάγκες του νοικοκυριού αλλά και να αποφέρει πλεόνασμα, το οποίο διοχετευόταν στο εμπόριο. Από το 1950 και μέχρι πρόσφατα αναπτυσσόταν η μελισσοκομία. Οι συνομιλητές μας αναφέρουν ότι τις δεκαετίες του 1950 και 1960 κάθε νοικοκυριό είχε 10-15 μελίτσια για τις δικές του ανάγκες. Το δάσος εξακολούθησε να αποτελεί πηγή εσόδων. Οι περιορισμοί που μπήκαν σταδιακά στο κυνήγι μείωσαν σημαντικά τη δυνατότητα προσόδου από την πώληση της γούνας του λύκου, της αρκούδας και του κουνναβιού. Υπήρχε βέβαια παράνομο κυνήγι που

Εικόνα 3. Καλλιεργημένες εκτάσεις το 1945.

περιστασιακά απέφερε κάποια έσοδα. «Το κουνάβι είχε λεφτά. Τότε μπορεί να είχε και εκατό, εκατόν πενήντα δραχμές. Ήταν πολλά λεφτά. Τετρακόσιες δραχμές το κουνάβι έφτανε...» αναπολεί η Βάσω Ευαγγέλου με τον αδερφό της, Αθανάσιο. Η εγκατάλειψη των μονοπατιών και η μείωση των κατοίκων ενίσχυσαν την αποκατάσταση της χλωρίδας και της πανίδας που είχε πληγεί στο διάστημα 1946-1949. Σε σύγκριση με την προπολεμική περίοδο, μειωμένος εμφανίζεται ο πληθυσμός των αγριόγιδων και των ζαρκαδιών μετά το 1950. Αντίθετα, αύξηση παρατηρείται στον πληθυσμό του αγριογούρουνου και της αρκούδας.

Μεταβολές μετά το 1960

Από τη δεκαετία του 1960 ο πληθυσμός των χωριών μειώθηκε σταδιακά. Αρκετοί κάτοικοι μετακινήθηκαν στην Καστοριά, στα μεγάλα αστικά κέντρα ή στο εξωτερικό (κυρίως στη Γερμανία αλλά και τον Καναδά). Ο Γιώργος Ευαγγέλου από την Κοτύλη θυμάται πως 14 ετών είχε πάει τσομπάνος γιατί δεν υπήρχαν άλλοι μεγαλύτεροι στο χωριό. «Απ' το '60, άρχισε ο κόσμος να φεύγει από κει και να 'ρχεται στην Καστοριά. Είχε γούνα ανάπτυξη, είχε χρήμα η γούνα, κατάλαβες; Κι είχε φύγει η ηλικία μου όλη». Το 1965 κατέβηκε και ο ίδιος στην Καστοριά.

Το τοπίο εξακολούθησε να απεικονίζει τις δυναμικές που συντελούνταν. Το 1964 έγινε καθιζήση στα εδάφη του Πευκόφυτου και οι περισσότεροι κάτοικοι μετόικησαν στο χωριό Μανιάκοι, πλησίον της Καστοριάς.²⁴ Στο ίδιο χωριό μετόικησαν σταδιακά και κάτοικοι της Χρυ-

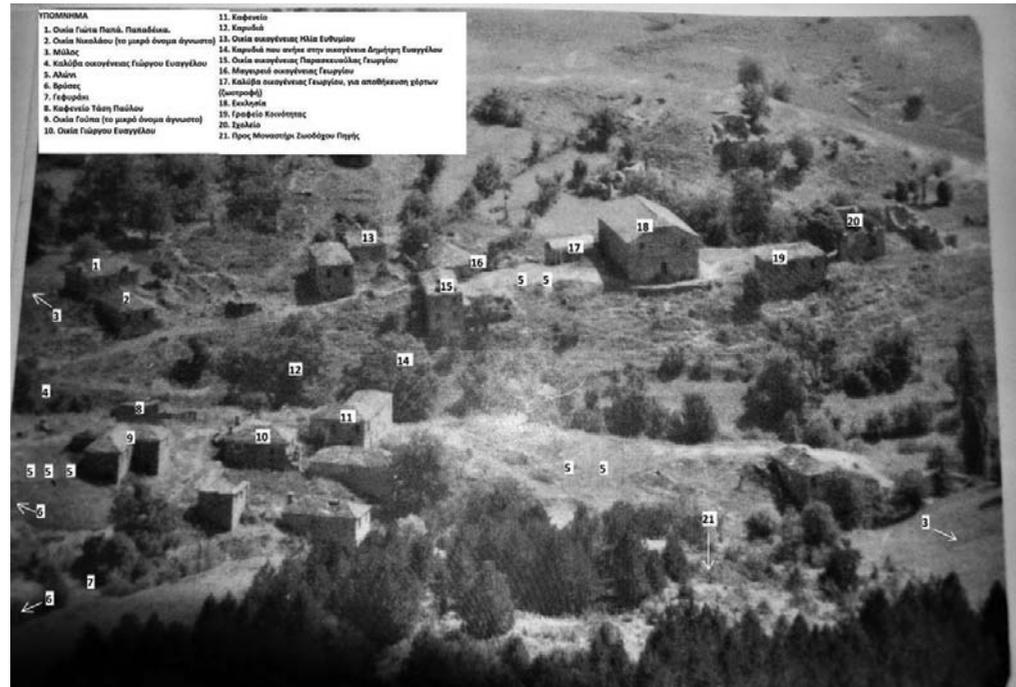
Εικόνα 4. Παράδειγμα καλλιέργειας στην αεροφωτογραφία του 1945.

σής, του Πεύκου, της Νέας Κοτύλης, της Ζούζουλης κ.ά., δημιουργώντας νέες συνοικίες, μικρογραφίες των χωριών που άφησαν πίσω τους.²⁵ Λίγο αργότερα, γύρω στο 1970 η εικόνα των χωριών άλλαξε άρδην, καθώς οι περιοχές ηλεκτροδοτήθηκαν, κατασκευάστηκε σύστημα άρδευσης και ύδρευσης, ολοκληρώθηκε το οδικό δίκτυο, περίπου αυτό που χρησιμοποιείται ακόμα και σήμερα, αφήνοντας στο παρελθόν τα μονοπάτια. Οι μετακινήσεις έγιναν γρηγορότερες, καθώς επίσης διευκολύνθηκε το εμπόριο και οι κοινωνικές επαφές με τα γειτονικά χωριά. Το μετεμφυλιακό κοινωνικό και πολιτικό περιβάλλον καθώς και η δραματική μείωση του πληθυσμού των τριών χωριών οδηγούν στην ελαχιστοποίηση της σημασίας των όποιων διαφορών υπήρχαν εξαιτίας γλωσσικών και πολιτισμικών καταβολών των πληθυσμών. Η διάλυση του Μυροβλήτη συνεπάγεται την οριστική εξαφάνιση μουσουλμάνων από την περιοχή. Η προνεωτερική αγροτική οικονομία του νοικοκυριού κλείνει τον κύκλο της τη δεκαετία του 1960.

Από τα μέσα του 1970 παύει η καλλιέργεια των χωραφιών περίξ της Παλαιάς Κοτύλης. Τα σπίτια του παλιού οικισμού καταστρέφονται διότι αφαιρείται η πέτρα

προκειμένου να χρησιμοποιηθεί ως οικοδομικό υλικό στη Νέα Κοτύλη. Περαιτέρω μεταβολές στο τοπίο προέκυψαν και από τη μεγάλη φωτιά του 2007. Σύμφωνα με την ακριβή εκτίμηση που κάναμε μέσω της φωτοερμηνείας στην περιοχή του έργου, κυρίως στην κοιλάδα της Κοτύλης και τις γύρω πλαγιές, κάηκαν 304 ha.

Η σταδιακή ερήμωση των χωριών αντανακλάται και στις μεταβολές της κοινωνικότητας. Η διαφοροποίηση από την προπολεμική περίοδο έγκειται στη δυνατότητα μετάβασης για αγορές και διασκέδαση κάθε Σάββατο και Κυριακή στην Καστοριά, καθώς και στη σημασία των θερινών μηνών. Μπορεί πλέον οι οικισμοί να είναι αραιοκατοικημένοι και τίποτα να μην θυμίζει την παλιά ζωτικότητα, αλλά τους θερινούς μήνες τριπλασιάζεται ο πληθυσμός στη Νέα Κοτύλη και στο Πεύκο ενώ διπλασιάζεται ο πληθυσμός στη Χρυσή. Η πλέον σημαντική ετήσια στιγμή τελετουργικής ανάπτυξης της κοινωνικότητας είναι τα θερινά πανηγύρια όπου συναντιούνται όσοι ζουν στα χωριά και όσοι κατάγονται από αυτά, αλλά ζουν σε άλλες πόλεις της Ελλάδας και στο εξωτερικό. Σήμερα υπάρχουν δύο μπακάλικα και δύο καφενεία-ταβέρνες στη Χρυσή, ένα καφενείο-ταβέρνα στο Πευκόφυτο και ένα καφενείο-ταβέρνα στη Νέα Κοτύλη (λειτουργεί περιστασιακά).

Εικόνα 5. Τα εναπομείναντα κτίρια στην παλιά Κοτύλη τη δεκαετία του 1970. Η φωτογραφία ανήκει στον Ηλία Ευθυμίου.

Η γεωργία σταδιακά καλύπτει όχι μόνο τις ανάγκες του νοικοκυριού, αλλά διοχετεύεται και στο εμπόριο. Στη Χρυσή υπάρχει ένας μελισσοκόμος με σημαντική παραγωγή μελιού και εκσυγχρονισμένες εγκαταστάσεις. Το δάσος εξακολουθεί να αποτελεί πηγή εσόδων για τους κατοίκους. Οι περαιτέρω περιορισμοί στο κυνήγι εξαφανίζουν τη δυνατότητα προσόδου από την πώληση της γούνας. Η μείωση των καλλιεργούμενων εκτάσεων, η εγκατάλειψη των μονοπατιών και η μείωση των κατοίκων ενισχύουν την αποκατάσταση της χλωρίδας και της πανίδας. Η μεταπολεμική υλοτόμηση παρουσιάζεται διαφοροποιημένη από την προπολεμική, λόγω των κανόνων που θέτει το Δασαρχείο και λόγω της σταδιακής μεταβολής της ζήτησης ως προς το είδος της ξυλείας. Μεγάλες εκτάσεις που έχουν εγκαταλειφθεί από τη δεκαετία του 1940 ή και νωρίτερα σταδιακά δασώνονται. Το ίδιο συμβαίνει με τμήματα της περιοχής που τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες παραμένουν αποκλεισμένα, λόγω της ύπαρξης ναρκοπεδίων. Η υλοτόμηση γίνεται ατομικά/οικογενειακά για τις ανάγκες του νοικοκυριού αλλά και συστηματικά/ομαδικά για το εμπόριο. Ξεκινώντας από τη δεκαετία του 1960, δημιουργούνται στα χωριά συνεταιρισμοί που ορισμένοι υπάρχουν μέχρι και σήμερα. Οι προεκτάσεις του δασικού οδικού δικτύου δίνουν τη δυνατότητα υλοτόμησης πολλών εκτάσεων και άμεσης μεταφόρτωσης.

Η κτηνοτροφία αφορά οικόσιτα ζώα και κοπάδια. Η ανασύσταση του ζωικού κεφαλαίου ξεκινά το 1950. Η αύξηση των κοπαδιών συνεπάγεται βελτίωση του εισο-

δήματος των νοικοκυριών, αλλά και μεταβολές στα εργασιακά πρότυπα και στο περιβάλλον. Από τη δεκαετία του 1990 και μέχρι σήμερα αυξάνεται σταθερά ο αριθμός των μεταναστών από την Αλβανία που εργάζονται ως βοσκοί και διαμένουν μόνιμα ή εποχιακά στα χωριά. Κτηνοτρόφοι Βλάχοι και Σαρακατσάνοι συνεχίζουν μέχρι και σήμερα να νοικιάζουν βοσκοτόπια κυρίως κοντά στα ερείπια του Μυροβλήτη. Μετά το 1980 δεν χρησιμοποιούνται πλέον κλαδαριές για ζωοτροφή τον χειμώνα. Αυτό συνεπάγεται μεγάλες αλλαγές στη βλάστηση και το τοπίο, καθώς και μεταβολές κοινωνικού χαρακτήρα.

Τις τελευταίες δεκαετίες εμφανίστηκαν και υβριδικές προσπάθειες δημιουργίας άλλων πηγών εσόδων για τους κατοίκους. Η επέκταση του οδικού δικτύου συνεισέφερε σε αυτές τις προσπάθειες. Στη Χρυσή λειτούργησε για κάποια χρόνια ιχθυοτροφείο πέστροφας και μικρή βιοτεχνία παραγωγής μάλλινων χαλιών. Ορισμένοι αγρότες στράφηκαν όχι μόνο στην παραγωγή αλλά και στη μεταποίηση και εμπορία ειδικών αγροτικών προϊόντων (βότανα και φαρμακευτικά φυτά). Τέλος, το δάσος αποτελεί πεδίο προσέλκυσης εκδρομέων και προσπαθειών ανάπτυξης του οικοτουρισμού στην περιοχή. Η θεσμοθέτηση του River Party στο Νεστόριο το 1978 ενίσχυσε την τουριστική ανάπτυξη της περιοχής. Ξενώνας λειτούργησε μέχρι το 2016 και στη Νέα Κοτύλη. Την περίοδο 2017-2018 εγκαταστάθηκαν στον ξενώνα αυτόν πρόσφυγες κατόπιν συμφωνίας με το Διεθνή Οργανισμό Μετανάστευσης. Μετά από ένα αρχικό διάστη-

μα αμμηχανίας, οι λιγοστοί κάτοικοι του χωριού δέχθηκαν θετικά την παρουσία των προσφύγων. Ορισμένοι πρόσφυγες, μάλιστα, εργάζονταν περιστασιακά βοηθώντας υπερήλικες και κάνοντας δουλειές σε κήπους, αυλές κ.λπ. Η αποχώρηση των προσφύγων από τον ξενώνα σήμανε τη διακοπή της λειτουργίας του. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει και η ανάπτυξη ενός είδους εκδρομών και συναντήσεων «μνήμης» που γίνονται στην υπό μελέτη περιοχή και σχετίζονται με τα γεγονότα του Εμφυλίου. Κύριος παράγοντας ανάπτυξης αυτής της μορφής τουρισμού υπήρξε η δημιουργία του Πάρκου Εθνικής Συμφιλίωσης (1988). Το ΠΕΣ ξεκίνησε να λειτουργεί το 2012 και μέχρι σήμερα έχει δεχθεί περίπου 40.000 επισκέπτες.

Αντί συμπερασμάτων

Η Κοτύλη, η Χρυσή και το Πευκόφυτο ακολουθούν τους τελευταίους δύο αιώνες μια πορεία παρόμοια με άλλες ορεινές κοινότητες της νότιας Βαλκανικής.²⁶ Συγκροτούνται ως οικισμοί που αναζητούν μια σχετική αυτονομία από το κράτος και λειτουργούν σε ένα πλαίσιο που συμβατικά αποκαλείται προνεωτερική συνθήκη. Συνυπάρχουν με άλλους νομαδικούς και ημινομαδικούς πληθυσμούς, εντάσσονται σε πελατειακά και εμπορικά δίκτυα και ταυτόχρονα οριοθετούνται βάσει συγγενικών σχέσεων με κοινότητες που βρίσκονται στον άμεσο γεωγραφικό τους περίγυρο. Μεγιστοποιούν τη διαντίδρασή τους με το περιβάλλον δίνοντας σε αυτό νέες διαστάσεις, επενδύουν στην εποχιακή μετανάστευση και φτάνουν σε ένα κρίσιμο δημογραφικό σημείο μεγέθυνσης στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα.

Το περιβάλλον ως τοπίο σημειώνεται και σημαδεύεται από τους ανθρώπους των εν λόγω χωριών, και αυτό του δίνει λογική και περιεχόμενο. Η περίπτωση του Εμφυλίου δείχνει ότι αυτό το σημάδεμα, όταν επιβάλλεται εξωτερικά, μπορεί να πάρει τις διαστάσεις μιας συνολικά δυσοίωνης πραγματικότητας. Η βίαιη είσοδος αυτών των τριών χωριών σε μια εκδοχή της νεωτερικότητας θα γίνει μέσα από τις στάχτες του Εμφυλίου, σε συνθήκες δομικά αναγκαστικής εγκατάλειψης της περιοχής και της μετέπειτα κοινωνικής και οικονομικής υποβάθμισης της υπαίθρου. Οι πληθυσμιακές μετακινήσεις συνεχίζονται, με μεταναστεύσεις στο εσωτερικό και το εξωτερικό, το τοπίο αλλάζει (κατολισθήσεις, πυρκαγιές, δρόμοι κ.λπ.), ενώ οι άνθρωποι εξακολουθούν να το εμπλουτίζουν με νέα κοινωνικά νοήματα μέσω της μνήμης και των νέων παραγωγικών δραστηριοτήτων. Όλες οι μεταβολές της παραγωγικής τους

διαδικασίας, όπως προέκυπταν από τις βιοϊστορίες που μας αφηγήθηκαν, τις πρακτικές που συναντήσαμε και τις πηγές που μελετήσαμε, δείχνουν ότι το αδιάκριτο κοινότητας και περιβάλλοντος υπήρχε τόσο ως δομή όσο και ως πλαίσιο επιλογών. Αυτό φαίνεται ξεκάθαρα στην περίπτωση της Κοτύλης, όπου άλλοι επέστρεψαν στο παλιό χωριό και άλλοι αναζήτησαν νέα τοπία. Επιπλέον, τούτες οι μεταβολές δείχνουν ότι οι κοινότητες αυτές, παρότι ορεινές ή ακόμα και εξαιτίας του ότι ήταν ορεινές, βρίσκονταν σε συνεχή διαντίδραση με τα ευρύτερα κοινωνικά, πολιτικά και οικονομικά τεκταινόμενα στα νότια Βαλκάνια.

Η καταστροφή του κοινωνικού ιστού στην Κοτύλη και το Πευκόφυτο εμφανίζεται σήμερα ως δύσκολα αναστρέψιμη. Η Χρυσή διατηρεί στοιχεία ενός οικισμού όπου ακόμα υπάρχουν οικογένειες με παιδιά και δυνατότητες ενός δημογραφικά θετικού μέλλοντος. Ανεξαρτήτως των πληθυσμιακών δεδομένων, τα τρία χωριά υπάρχουν στις τελετουργίες των θερινών πανηγυριών όπου ανασυγκροτείται η αίσθηση του κοινοτικού δεσμού, υπάρχουν στις ομάδες του διαδικτύου και στους εθνοτοπικούς τους Συλλόγους στην Καστοριά, στην Αθήνα και στο εξωτερικό. Οι μεταβολές αυτές συνιστούν εκδοχές ευρύτερων ιστορικών αλλαγών.

Βιβλιογραφία

- Ξενόγλωσση βιβλιογραφία
- Ardener, E. (1987), «Remote Areas: some theoretical considerations» στο A. Jackson (επιμ.), *Anthropology at Home*, σ. 38-54, Λονδίνο: Tavistock Publications.
- Brancoff, D. M. (1905), *La Macédoine et sa population chrétienne avec deux Cartes ethnographiques*, Παρίσι.
- Burns, R. (1963), «The Circum-Alpine area: a preliminary view», *Anthropological Quarterly* 336, σ. 130-155.
- Cohen, P. A. (1985), *The symbolic construction of the community*, Λονδίνο: Routledge.
- Descola, P. (2013), *Beyond Nature and Culture*, Σικάγο: The University of Chicago Press.
- Green, S. (2005), *Notes from the Balkans*, Πρίνστον: Princeton University Press.
- Hames, R. (2007), «The Ecologically Noble Savage Debate», *Annual Review of Anthropology* 36, σ. 177-190.
- Pálsson, G. (1996), «Human-environmental relations: orientalism, paternalism and communalism» στο P. Descola και G. Pálsson (επιμ.), *Nature and Society*, Λονδίνο: Routledge.
- Redfield, R. (1955), *The little Community*, Ουψάλα & Στοκχόλμη: Upsala University Publication.

- Stacey, M. (1974), «The myth of community studies» στο C. Bell και H. Newby (επιμ.) *The Sociology of Community*, σ. 13-26, Λονδίνο: Frank Cass and Co.
- Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία
- Αλβανός, Ρ. (2005), Κοινωνικές συγκρούσεις και πολιτικές συμπεριφορές στην περιοχή της Καστοριάς (1922-1949) (Διδακτορική διατριβή), Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο.
- Αράπογλου, Μ. (2000), «Οι εγκαταστάσεις στον ορεινό χώρο της βόρειας Πίνδου (19ος-20ός αιώνας)» στο Β. Νιτσιάκος και Χ. Κασίμης (επιμ.), *Ο ορεινός χώρος της Βαλκανικής*, Αθήνα: Πλέθρον.
- Βέρρου, Θ. (2008), *Τοπωνύμια και Διοικητική Κατανομή Οικισμών της Μακεδονίας: Μεταβολές στον 20ό αιώνα*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press. Βόγλης, Π., Τσιλάγα, Φ., Χανδρινός, Ι., Χαραλαμπίδης, Μ. (επιμ.) (2012), *Η εποχή των ρήξεων*, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο. Δαλκαβούκης, Β., Πασχαλούδη, Ε., Σκουλίδας, Η. (επιμ.) (2012α), *Αφηγήσεις για τη δεκαετία του 1940*, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Δαλκαβούκης, Β. (2012β), «Μνήμη και κοινότητα. Επαναπροσδιορίζοντας τις έννοιες στην προοπτική της σύγχρονης Λαογραφίας» στο Μ. Βαρβούνης και Μ. Σέργης (επιμ.), *Ελληνική Λαογραφία (Δεύτερος Τόμος)*, Αθήνα: Ηρόδοτος.
- Δαμιανάκος, Σ., Ζακοπούλου, Έ., Κασίμης, Χ., Νιτσιάκος, Β. (1997), *Εξουσία, Εργασία Και Μνήμη Σε Τρία Χωριά Της Ηπείρου*, Αθήνα: Πλέθρον.
- Διγενής, Κ. (1934), «Κοτύλη», (λήμμα) στη Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, τ. 15.
- Iatrides, O. J. (1984), *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Ingold, T. (2016), *Η αντίληψη του περιβάλλοντος*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Κομνηνού, Μ. και Παπαταξιάρχης, Ε. (επιμ.) (1990), *Κοινότητα, κοινωνία και ιδεολογία. Ο Κωνσταντίνος Καραβίδας και η προβληματική των κοινωνικών επιστημών*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Κυριακίδου-Νέστορος Α. (1988), «Σημάδια του τόπου ή η λογική του ελληνικού τοπίου» στο Α. Κυριακίδου-Νέστορος, *Λαογραφικά Μελετήματα Ι*, Αθήνα: Νέα Σύνορα, σ. 14-40.
- Μάνος, Κ. (1962), *Λαογραφία Επταχωρίου - Βοΐου*, Αθήνα.
- Mazower, M. (2003), *Μετά τον Πόλεμο: Η ανασυγκρότηση της οικογένειας, του έθνους και του κράτους στην Ελλάδα, 1943-1960*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Μπεόπουλος, Ν. και Παπαδόπουλος, Α. (2008), «Η ερημοποίηση ως ανθρώπινη απουσία και στειρότητα των τόπων» στο Ν. Μπεόπουλος και Α. Παπαδόπουλος (επιμ.), *Ερημοποίηση*, Αθήνα: Gutenberg, σ. 15-46.
- Νικολακόπουλος, Η., Ρήγος, Α., Ψαλλίδας, Γ. (επιμ.) (2002), *Ο Εμφύλιος πόλεμος (Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο)*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Νιτσιάκος, Β. (1995), *Οι ορεινές κοινότητες της Β. Πίνδου. Στον απόηχο της μακράς διάρκειας*, Αθήνα: Πλέθρον.
- Νιτσιάκος, Β. και Κασίμης, Χ. (επιμ.) (2000), *Ο ορεινός χώρος της Βαλκανικής*, Αθήνα: Πλέθρον.
- Νιτσιάκος, Β. (2008), «Παραδοσιακές πρακτικές διαχείρισης του ορεινού χώρου» στο Ν. Μπεόπουλος και Α. Παπαδόπουλος (επιμ.), *Ερημοποίηση*, Αθήνα: Gutenberg, σ. 133-150.
- Νιτσιάκος, Β. (2015), *Πεκλάρι. Κοινωνική Οικονομία μικρής κλίμακας*, Γιάννενα: Ισνάφι.
- Οικονόμου, Α. (2007), *Φύση, τεχνολογία και κοινωνία στις ορεινές κοινότητες του Κιθαιρώνα*, Αθήνα: Οδυσσέας.
- Παπακωνσταντίνου, Θ. (1934), «Καστοριά» (λήμμα) στη Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, τ. 14.
- Παπαρίζος, Γ. (1998), *Τα χωριά του Γράμμου*, Θεσσαλονίκη: Κώδικας.
- Πελαγίδης, Ε. (1994), *Η αποκατάσταση των προσφύγων στη δυτική Μακεδονία 1923-1930*, Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη.
- Pichler, R. (2000), «Ανοικτές ή κλειστές; Το περιβάλλον, η οικονομία και η κοινωνική οργάνωση των ορεινών κοινοτήτων στη βόρεια και νότια Αλβανία κατά το πρώτο μισό του εικοστού αιώνα» στο Β. Νιτσιάκος και Χ. Κασίμης (επιμ.), *Ο ορεινός χώρος της Βαλκανικής*, Αθήνα: Πλέθρον.
- Ράπτης, Μ. (1997), *Τα Μαρτυρικά Γραμμοχώρια της Καστοριάς*, Αθήνα: Καραγκούνης.
- Ροδάκης, Π. και Γραμμένος, Μ. (επιμ.) (1987), *Έτσι άρχισε ο εμφύλιος – Ολόκληρη η έκθεση του Δημοκρατικού Στρατού στον ΟΗΕ τον Μάρτιο του 1947*, Αθήνα: Γλάρος.
- Σινάνης, Α. (2010), *Ο Γράμμος και τα Μαστοροχώρια της Κόνιτσας*, Αθήνα: Ανάβαση.
- Σκουτέρη-Διδασκάλου, Ν. (2003), «Ο τόπος μας ως πολιτισμός: τόποι πιασμένου» στο Ν. Σκουτέρη-Διδασκάλου, *Διακρίσεις*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press, σ. 321-325.
- Σκουτέρη-Διδασκάλου, Ν. (2008), Από τας κύκλωθεν πολιτείας και χώρας του Άνω και Μέσου Αλιάκμονος: Ο χώρος, οι οικισμοί και οι άνθρωποι στο γύρισμα του 20ού αιώνα. Ένα πρόβλημα ανθρωπολογικής προσέγγισης (Διδακτορική διατριβή), Τμήμα Ιστορίας Αρχαιολογίας, Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ.
- Στεφόπουλος, Α. (1972), «Παιδικά Παραδοσιακά Παιχνίδια από τη Χρυσή Καστοριάς», *Ανάπτυξη Μακεδονικών*, τόμ. 12, Θεσσαλονίκη.
- Στεφόπουλος, Α. (1981), *Τροφές της Χρυσής Καστοριάς*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων- δημοσιεύματα Λαογραφικού Μουσείου, αρχειό αρ. 3, Γιάννινα.
- Σχινάς, Ν. (1886), *Οδοιπορική Σημειώσεις Μακεδονίας, Ηπείρου, Νέας Οροθετικής Γραμμής και Θεσσαλίας*, εν Αθήναις: Messenger d' Athenes.
- Τράιου, Ε., χ.χ., *Τα μονοπάτια του Γράμμου*, Καστοριά: Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Καστοριάς.

Τσίγκαλος, Δ. (1979), «Τα παλιοχώρια του Επταχωρίου» στο Β' Συνέδριο Βοϊακής Εστίας – Πρακτικά, Θεσσαλονίκη: Βοϊακή Εστία.

Τσίτας, Δ. (1992), *Φάκελος Γιαννούλη και άλλα τινά*, Αθήνα: Άνοιξη.

Ιστοσελίδες

«Οι πρόσφυγες στην Καστοριά (μέρος 1ο): Η ανταλλαγή των πληθυσμών», *Ιστορικά Καστοριάς* (19-5-2013). <http://istorikakastorias.blogspot.com/2013/05/1.html>

«Διοικητικά και πληθυσμιακά στοιχεία των οικισμών Καστοριάς μετά την απελευθέρωση (μέρος 2ο): 1950-2015», *Ιστορικά Καστοριάς* (17-6-2015). <http://>

Σημειώσεις

1. Βλ. σχετικά Κυριακίδου-Νέστορος 1988: 14-40 και Σκουτέρη-Διδασκάλου 2003.

2. Βλ., για παράδειγμα, Δαμιανός κ.ά. 1997, Νιτσιάκος 1995, 2008, 2015, Green 2005, Οικονόμου 2007 για την περίπτωση της Ελλάδας. Βλ., για παράδειγμα, Richler 2000 και Burns 1963 για την περίπτωση των Βαλκανίων.

3. Η συζήτηση αυτού του θέματος υπερβαίνει τις προτεραιότητες του παρόντος άρθρου. Για μια σύνοψη της σχετικής κριτικής βλ. Hames 2007 και Descola 2013.

4. Για μια κριτική των λαογραφικών προσεγγίσεων περί κοινοτήτων βλ. Δαλκαβούκης 2012β, Νιτσιάκος 1995 και 2015. Η έμφαση στις μελέτες κοινοτήτων στην ανθρωπολογία ανάγεται στον προπολεμικό λειτουργισμό και στις εθνογραφικές μελέτες στην Αφρική. Το έργο του R. Redfield (1955) παρείχε ένα θεωρητικό πλαίσιο παγκόσμιας γενίκευσης της έννοιας της «κοινότητας» ως ερευνητικού και αναλυτικού εργαλείου. Η ανθρωπολογική κριτική σε αυτό το παράδειγμα, ήδη από τη δεκαετία του 1970, ακολούθησε διαφορετικές διαδρομές με κύριες την ανάδειξη της μυθολογίας περί αυτοτέλειας-αυτάρκειας των αγροτικών κοινοτήτων (βλ., για παράδειγμα, Stacey 1974), την αποδόμηση της έννοιας της πολιτισμικής απομόνωσης (βλ., για παράδειγμα, Ardenner 1987), την έμφαση στη συμβολική κατασκευή αντί της εδαφικότητας της κοινότητας (βλ., για παράδειγμα, Cohen 1985). Για μια συνολική αλλά και συνοπτική κριτική της όλης θεώρησης βλ. Pálsson 1996. Στη διάρκεια του Μεσοπολέμου έγιναν στην Ελλάδα απόπειρες διαμόρφωσης ενός γηγενούς μοντέλου μελέτης του αγροτικού χώρου που βασίζονταν στην έννοια της κοινότητας, βλ. Κομνηνού και Παπαταξιάρχης 1990.

5. Συγκεκριμένα, η Κοτύλη (που αναφερόταν με το σλάβικο τοπωνύμιο, Κοτέλτσι) το 1886 αναφέρεται ως χωριό 150 χριστιανών κατοίκων με εκκλησία και «άθλιο χάνι», ενώ από το 1905 ως το 1910 στο χωριό λειτουργεί και αρρναγωγείο με 30 μαθητές και έναν δάσκαλο σε σύνολο 200 κατοίκων. Στη Χρυσή (Σλάτινα – βλάχικο τοπωνύμιο που παραπέμπει στην ύπαρξη βάλτου ή στάσιμων υδάτων) υπήρχαν 500 περίπου χριστιανοί κάτοικοι, εκκλησία και χάνι. Σύμφωνα με μια εκδοχή, κτίστηκε γύρω στο 1700 από κτηνοτρόφους που προέρχονταν από την Ήπειρο. Το δε Πευκόφυτο (Βίσανσκον ή Βύσανσκον) το 1886 είχε 170 χριστιανούς κατοίκους, ενώ το 1905 στην περιοχή αναφέρεται ότι λειτουργούσε πατριαρχικό σχολείο με 20 μαθητές και έναν δάσκαλο (σε σύνολο 150 κατοίκων), βλ. Brancoff 1905: 182-183, Σχινάς 1886: 224, 816, Βάρδας Α 41 (όπως παρατίθεται στον Λιθοξόου 2009), Τράιου χ.χ.: 43-44. Σημειώνουμε ότι οι απογραφές πληθυσμών του

istorikakastorias.blogspot.com/2015/06/2-1950-2015.html

Ιστότοπος Λιθοξόου Δημήτρη: «Τα χωριά της Καστοριάς - γεωγραφία της ιστορίας». <https://www.lithoksou.net/search/label/Μακεδονία.%20Τα%20χωριά%20της%20Καστοριάς>

Αρχαιακό Υλικό

Έκθεση Δράσης 7-7 έως 6-11-1946, ΔΣΕ/ΟΔΕΚ/Αρχηγείο Γράμμου, 11 Νοε 1946.

Αρχείο Διεύθυνσης Ιστορίας Στρατού, φ. 22/Ε/681/Δ/29, 4/Δ/1540/108-109, 4/Δ/1540/79, 5/1292/57, 22/Ε/668/13, 1/Α/1037/1, 5/1277/36.

τέλους του 19ου και αρχών του 20ού αιώνα ενίοτε αποδίδουν μια σκοπίμως παραλλαγμένη εικόνα της πραγματικότητας. Τα παρεχόμενα στοιχεία είναι συχνά επιλεκτικά και εξυπηρετούν τις εθνικές προτεραιότητες του συγγραφέα. Επισημαίνεται βέβαια ότι, όπως αναφέρει ακόμα και ο Λιθοξόου, οι κάτοικοι της περιοχής δεν συμμετείχαν στα γεγονότα της περιόδου 1903-1908 (<http://www.lithoksou.net/p/oikismoitis-kastorias-rov-archizoyn-aro-b>). Αυτό σημαίνει ότι συγκροτούσαν τις κοινότητες τους εντός του ελληνικού εθνικού προτάγματος.

6. Βλ. Αράπογλου 2000.

7. Χαρακτηριστικά επισημαίνουμε ότι ο Πελαγίδης (1994) δεν κάνει καμία αναφορά στην περιοχή.

8. Η Σλάτινα μετονομάστηκε σε Χρυσή [ΦΕΚ 413 / 22.11.1926], το Κοτέλτσι έγινε κοινότητα Κοτύλης [ΦΕΚ 206 / 28.9.1927], το Βίσανσκο μετονομάστηκε σε Πευκόφυτο [ΦΕΚ 156 / 8.8.1928].

9. Διγενής 1934: 18, τόμ. 15.

10. Βέρρου 2008: 182.

11. Βλ. Παπαρίζος 1998.

12. Σκουτέρη-Διδασκάλου 2008: 537.

13. Η αύξηση του πληθυσμού επιβεβαιώνεται από τις επίσημες κρατικές απογραφές. Στην απογραφή του 1928 η Κοτύλη έχει 364 κατοίκους, το Πευκόφυτο 231 και η Χρυσή 383, ενώ στην απογραφή του 1940 ο αριθμός των κατοίκων φαίνεται αυξημένος: 578 στην Κοτύλη, 322 στο Πευκόφυτο και 507 στη Χρυσή.

14. Ποικίλες αφηγήσεις συνομιλητών μας παρείχαν λεπτομέρειες γι' αυτές τις συνέπειες. Το διαθέσιμο αρχαιακό υλικό από πλευράς ΔΣΕ εντοπίζεται σε καταγραφή της 11/11/1946 (βλ. ΔΣΕ/ΟΔΕΚ/Αρχηγείο Γράμμου). Το διαθέσιμο αρχαιακό υλικό από πλευράς Εθνικού Στρατού εντοπίστηκε σε πλήθος φακέλων του Αρχείου Δ.Ι.Σ.

15. Έκθεση Δράσης 7-7 έως 6-11-1946, ΔΣΕ/ΟΔΕΚ/Αρχηγείο Γράμμου, 11 Νοε 1946. Βλ. επίσης Ροδάκης και Γραμμένος 1987.

16. Υπόμνημα ΔΣΕ 1947: Έτσι άρχισε ο εμφύλιος - Η έκθεση του Δημοκρατικού Στρατού στον ΟΗΕ τον Μάρτιο του 1947, Αθήνα 1987.

17. Βλ. Αλβανός 2005 ειδικά για τους οικισμούς που βρίσκονται πλησίον στην περιοχή.

18. Οι μετακινήσεις αυτές αναφέρονται και στο Αλβανός (ό.π.) και Παπαρίζος (1998).

19. Για τη λογική της επιχείρησης Terminus βλ. Νικολακόπουλος κ.ά. 2002.

20. Ο Γιώργος Γιαννούλης (1915-1948) καταγόταν από το Επταχώρι που βρίσκεται ΒΔ της Κοτύλης. Υπήρξε εμβληματική πολιτική και στρατιωτική προσωπικότητα της δυτικής Μακεδονίας στη διάρ-

κεια της Κατοχής και του Εμφυλίου (βλ. Τσίτας 1992).

21. Βλ. σχετικά Νικολακόπουλος κ.ά., ό.π.

22. Σε αυτές τις συζητήσεις οι εξιστορήσεις παρουσίαζαν κοινά στοιχεία με τις κυρίαρχες δομές αφήγησης των δεκαετιών 1940-1950, όπως αναφέρονται στη σχετική βιβλιογραφία (για παράδειγμα Δαλκαβούκης κ.ά. 2012).

23. Για το ευρύτερο πλαίσιο αυτής της προσπάθειας βλ. Βόγλης κ.ά. 2012, Iatrides 1984, Mazower 2003.

24. Για το ζήτημα της φθοράς του εδάφους και των κοινωνικών

συνεπειών της στην ορεινή Ήπειρο βλ. Green 2005. Για την ερημοποίηση που προκαλείται σταδιακά σε αυτές τις περιπτώσεις βλ. Μπέοπουλος και Παπαδόπουλος 2008.

25. Ιστορικά Καστοριάς, Διοικητικά και πληθυσμιακά στοιχεία των οικισμών Καστοριάς μετά την απελευθέρωση (μέρος 2ο): 1950-2015 [<http://istorikakastorias.blogspot.com/2015/06/2-1950-2015.html>] (17-6-2015).

26. Βλ., για παράδειγμα, Δαμιανάκος κ.ά. 1997, Νιτσιάκος 2000, Green 2005, Pichler 2000, Burns 1963.